

HRVATSKA POVIJEST IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

Ivo Goldstein

Pripadnost hrvatskog prostora bilo Zapadu bilo Istoku u vrijeme je današnje jedno od važnih pitanja u hrvatskoj historiografiji, pa i kulturi općenito. Već i najbanalnija razmišljanja pokazuju da je odgovor sve prije negoli jednostavan ili jednoznačan.

I sam naslov ukazuje da je jedan od bitnih problema hrvatske povijesti bio egzistencija na granici između Istoka i Zapada: zbog toga je nužno odrediti što se podrazumijeva pod »zapadnim«, a što pod »istočnim« utjecajem? Prvo pitanje koje se nameće jest definicija - što je to »utjecaj«? Nije to samo ili nije uopće pokoravanje, osvajanje, kao ni nasilna dominacija. Ni trgovačke veze nisu utjecaj same po sebi, ali često mogu biti dobar posrednik preko kojeg utjecaji dolaze. Stoga bi »utjecaji« bili prvenstveno kulturno-civilizacijski, dakle oni koji određuju društvene tokove, umjetnička i znanstvena kretanja, svakodnevni život, mentalitet, moral, materijalnu kulturu, itd.

»Zapadni« utjecaj relativno je lako definirati - to su utjecaji zapadnog kršćanstva i zapadnoevropske civilizacije i kulturnog kruga. Za posljednjih se 200 godina to prvenstveno odnosi na razvoj liberalnodemokratskog društva, kao i na dosege suvremene evropske umjetnosti i znanosti. Teže je definirati »istočni« utjecaj - da li se radi o utjecajima iz BiH ili iz Srbije, ili općenito iz istočnih dijelova bivše Jugoslavije, ili s balkanskog prostora u cjelini, ili iz Turske ili iz Rusije? Da li je moguće utjecaj s istoka poistovjetiti s rasprostranjenošću balkansko-vlaškog elementa (u smislu stočara)?

Hrvatski prostor nije ni zemljopisno, ni gospodarski, ni kulturno, a dugo vremena nije bio politički jedinstven. Stoga su se, u pravilu, utjecaji koji su dolazili izvana na pojedinim dijelovima hrvatskog prostora različito ispoljavali. Ljubo Karaman je na vrlo originalan način pokušao objasniti razlike u umjetničkom razvoju na hrvatskom prostoru, podijelivši umjetnost na: 1. provincijsku (provincijaliziranu) - umjetnost ladanjskog kraja i manjih mjesta koja žive i razvijaju se u sjeni većih kulturnih središta; 2. graničnu sredinu - kraj na granici dvaju bitno različitih umjetnosnih krugova; 3. periferijsku sredinu - onu u stanovitom rastojanju od vodećih kulturnih krugova¹. Ova Karamanova podjela odnosi se na umjetnost, ali bi se mogla primijeniti i na općedruštveni razvoj - primjer za prvu skupinu je zadarsko otočje na kojem se i umjetnost i druge društvene aktivnosti vezuju uz postojanje i aktivnosti

¹Lj. Karaman, O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva, Zagreb 1963, 6 i d.

u Zadru, za drugu Istra u kojoj se sukobljavaju utjecaji s istočnoalpskog (germansko-slavenskog) i sredozemnog (romanskog) prostora ili Dalmatinska zagora sa sukobom sredozemnih i dinaridskih utjecaja, za treću bi bio sam Zagreb, kada se u njemu, primjerice, u drugoj polovini 19. st., na mnoge načine oponaša razvoj i život velikih gradova Monarhije. Na Karamanova razmišljanja valja nadovezati nova pitanja: koliko se dugo smatra utjecajem pojava koja stiže izvana, odnosno, kada ona prestaje biti »strano tijelo« u hrvatskoj kulturi i nacionalnom biću i postaje jedan od njezinih temeljnih obilježja? Naime, događa se da se baš iz te perspektive ocjenjuju utjecaji - često se utjecaj koji dolazi s Istoka ocjenjuje »a priori« kao nešto negativno, kao nešto što uzrokuje nazadovanje, što je strano, a da svaki zapadni dobro prilježe u nacionalnu kulturu i u hrvatsko nacionalno biće? Radi se o vrlo sumnjivom metodskom postupku, zapravo o istom intelektualnom sklopu, ovaj puta s druge strane, koji je turcizme blakonaklono uklapao u srpski (ali i hrvatski književni jezik), a germanizme proglašavao barbarizmima. Tako su riječi kao što su šašav, kat, dućan, boja, bunar, krevet, livada i mnoge druge pristigle u hrvatski iz turskog ili grčkog, ali ih danas više nitko ne osjeća kao turcizme ili grecizme. Moglo bi se reći da je slično i s glagoljicom - ona je zajedno s narodnim jezikom u liturgiji stigla na hrvatski prostor tijekom bizantske akcije pokršćavanja, ali je teško da bi itko iz današnje perspektive mogao smatrati pismo Bašćanske ploče nečim stranim hrvatskom duhu. I ćirilica se »a limine« odbacuje, iako je na ćirilici napisan Povaljski prag i brojni drugi dokumenti i izvori.

Nadalje, da li je metodološki potpuno opravdano i koliko je uopće moguće hrvatski prostor sagledavati u cjelini? To jest, naravno, neophodno s današnjeg stajališta državnog jedinstva, te iz činjenice da postoji državopravni kontinuitet hrvatske države još od ranoga srednjega vijeka, ali na zemljopisnom, gospodarskom, kulturnom planu, kao i u drugim aspektima društvenog života, između dijelova hrvatskog prostora postoje bitne razlike: tako, primjerice, Milovan Gavazzi, kada analizira kulturno naslijeđe, govori pretežno o »Južnim Slavenima« i »balkanskom« i »jugoistočnoevropskom prostoru«, a puno manje o Hrvatima, očigledno ne samo pod dojmom tadašnje državnopolitičke stvarnosti (postojanje Jugoslavije). On tvrdi da se na hrvatskom prostoru prelamaju utjecaji četiriju tradicijskih kultura: istočnoalpske, sredozemske, dinarske i podunavske (panonske), te da je njihovo čvorište na malom prostoru koje se uglavnom podudara s područjem Gorskog kotara². Naravno, ne mogu se svi utjecaji u povijesti svesti na tradicijsku kulturu: događa se da u isto vrijeme na istom području djeluju različiti utjecaji u različitim vidovima ljudske aktivnosti. Kako ih ocijeniti i kojem dati prednost? Naprimjer, očigledno je da su 70-ih i 80-ih godina 20. st. u umjetnosti i kulturi dominirali utjecaji iz Pariza, Londona i SAD, u političko-ideološkoj sferi iz Beograda i Moskve, a u gospodarskoj iz Njemačke i Italije.

Razmatrajući »utjecaje«, često upadaju u oči pojedini političari i mislioci koji donose utjecaje i ideologije izvana, promiču nova povezivanja. Iako su to u svoje vrijeme često osamljeni pojedinci, bez većeg utjecaja na općedruštvene tokove, oni znaju naviještati buduće događaje. Nije li i to važno? Očigledno jest da bogatstvo života, raznorodnost utjecaja i česte teškoće s definiranjem »utjecaja« bitno otežavaju ovu analizu i nedvojbeno relativiziraju krajnje rezultate.

Vrlo se često ponavlja teza da je Hrvatska oduvijek i samo pripadala zapadnom civilizacijskom krugu, a to se najčešće stavlja u opreku sa Srbijom, koja je tobože baštinik istočnih utjecaja, okovana u »bizantinizam« i

²M. Gavazzi, *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb 1978, 180 i d.

»svetosavlje« (tako je, uostalom, vide i suvremeni prevrednovatelji srpske povijesti). No, u srpskoj povijesti ima mnogo primjera priklanjanja zapadu: Stefan Prvovenčani povezuje se s Venecijom i Rimom, a 1217. dobiva krunu od izaslanika pape Honorija III. Srbija je jedina pravoslavna država koja ima i katoličku hijerarhiju (na čelu s primasom barskim), a mnogi manastiri izgrađeni u 12. i 13. st. pod utjecajem su primorja, s manje ili više romaničkih elemenata. Manastir Dečani grade kotorski majstori, spojivši u njemu romaničke, gotičke i bizantske elemente. Kosovsku je legendu neko vrijeme tijekom 17. i 18. st. čuvala i zapravo prenijela natrag u Srbiju katolička crkva, jer je sjećanje na Kosovo u srpskoj kulturi bilo nestalo. Naposlijetku, Srbija se, od vremena stjecanja samostalnosti u prvoj polovini 19. st., oslanjala na političkom i privrednom planu i na zapadne zemlje, Englesku, Francusku, zatim na Austriju, ponekad čak i više negoli na Rusiju.

Uopće se može postaviti pitanje - u kojoj zemlji, u kojoj kulturi, nema ispreplitanja utjecaja? Francuska i Španjolska vrlo su dobar primjer, jer su stoljećima okrenute sjevernoj Africi, kao i Italija u kojoj je istočnih utjecaja bilo mnogo - od grčkih kolonista na Siciliji, pa tijekom čitave antike, sve do, primjerice, papa koji su u drugoj polovini 7. st. uglavnom bile s Istoka. Slijedom višestoljetne bizantske vladavine Sicilija i južna Italija prepune su bizantskih utjecaja, a venecijanska crkva San Marco nosi neusporedivo snažniji pečat bizantske umjetnosti negoli bilo koja katolička crkva na hrvatskom ili bosanskohercegovačkom prostoru.

Za hrvatski je prostor stoljećima, pa i tisućljećima neobično važan prijenosnik utjecaja bilo more: preko njega su zemljopisnom nužnošću morali najintenzivniji biti utjecaji s talijanske obale, ali stizali su i oni sa crnogorskog, albanskog, grčkog, bliskoistočnog i općenito sredozemnog prostora, kao i vijesti o dalekim prekooceanskim zemljama.

U najranijim razdobljima povijesti hrvatskih prostora prvi su civilizacijski domašaji stizali prvenstveno s istoka: Grci osnivaju kolonije na jadranskoj obali i ostavljaju za sobom prvi pisani dokument - Lumbardsku pšefizmu (dolazak Kelta u sjevernije dijelove ipak je u tom smislu bio manje značajan); s Istoka stižu i mnogi kultovi plodnosti - otuda stiže i kršćanstvo. Uostalom, istočno Sredozemlje je u antici bilo neusporedivo razvijenije i bogatije nego li zapadni krajevi. Preko Drine se nesmetano prelijevaju raznorodni utjecaji: Naissus (Niš) nalazi na latinskom govornom području, a u Saloni uz dominantan latinski nazočan je i grčki jezik. Bizantskom rekonkvistom polovinom 6. st. veći dio hrvatskog prostora opet dospijeva pod intenzivniji i prevladavajući utjecaj s Istoka. Tada je uspostavljena bizantska provincija (kasnije arhontija, pa tema) Dalmacija koja je postojala sve do u drugu polovinu 11. st. Egzistencija bizantske vlasti u jadranskom priobalju umnogome je odredila i tokove hrvatske povijesti: većina utjecaja, pa čak i onih koji su dolazili sa Zapada, s franačkog prostora, prelazili su i filtrirali se preko bizantskih posjeda. Na primjer, bizantskog je novca pronađeno nekoliko puta više negoli zapadnog, što dijelom svjedoči o većoj razmjeni Hrvata s bizantskim prostorom, ali i o tome da je bizantska nomizma bila istinski »dolar srednjega vijeka« kojeg su upotrebljavali čitava Evropa i Sredozemlje. Bizant se u to vrijeme ne može poistovjetiti s pravoslavljem, odnosno, sa »svetosavljem«: radi se o civilizaciji zasnovanoj na rimskom državnom uređenju, helenističkoj civilizacijskoj baštini te kršćanskoj vjeri koja se tada nije bitno razlikovala od prakse na Zapadu. Situacija se bitno počela mijenjati od 11. i 12. st., sa crkvenim raskolom i drugim procesima, kada je Bizant počeo nalikovati slici koja danas postoji o pravoslavnom svijetu: u to se vrijeme, naime, stvarao i bizantski civilizacijski krug koji uglavnom odgovara današnjem pravoslavnom.

Razdjelnicu koju je između Zapada i Istoka postavilo u Hrvatskoj prevladavajuće javno mnijenje na Drinu teško je braniti: niti su Srbi, dakle, samo pod utjecajem istoka, niti je njihova država bila samo na desnoj obali Drine. Očigledno je, naime, da je u današnjoj Crnoj Gori, koja se u nekim izvorima zove i »Crvena Hrvatska«, bilo elemenata jednakih onima sjevernije hrvatske sfere i da je taj, vjerojatno hrvatski identitet, nestao sa spuštanjem nemanjičke države iz unutrašnjosti prema Jadranu u 12. st. S druge strane, izvor 10. st. tvrdi da se Hrvatska pruža »prema Cetini i Livnu, gdje graniči sa Srbijom«, dakle, da se srpski teritorij tada pružao duboko u današnju BiH.

U razvijenom srednjem vijeku utjecaja s istoka bilo je bitno manje negoli u ranijim razdobljima - ne samo da je Srbija bila dijelom i pod utjecajima Zapada, nego je i Bosna (što kasnije neće biti slučaj) bila neraskidivi dio zapadnog svijeta: ne samo da je zbog djelovanja franjevacu bila uglavnom katolička zemlja, nego su i »crkva bosanska« i »bosanski krstjani« bili rezultat djelovanja zapadnoevropskih heretika na bosanskom prostoru, a ne, kako se ponegdje može čitati, onih iz Bugarske ili Male Azije (»bogumili«). Ta svijest o pripadnosti Zapadu bila je razvijena na vrlo specifičan način, prilično teško usporediv s današnjim: primjerice, splitski kroničar Toma Arhidakon simpatizira bizantskog cara Manuela Komnena, zbog navodne dobre vladavine nad Dalmacijom (»bio je vrlo dobrotiv prema podanicima ... nije bio utjerivač dažbina, nego najdarežljiviji djelilac ... slao je svima plaće, a djeci u kolijevci... naredio je da se daje po 1 zlatnik...«), a napada i zapravo prezire Hrvate i Ugare.

Pojedini dijelovi Hrvatske već su 20-ih ili 30-ih godina 15. st. bili izloženi povremenim napadima turskih akindžija, a od oko 1450. pljačke su sve učestalije. Bitka na Krbavskom polju 1493. označila je prekretnicu: pokazala je da se Hrvatska u zajednici s Ugarskom neće moći oduprijeti Turcima. Taj je poraz na neki način, bez obzira kako to nelogično, pa čak i ironično zvučalo, djelovao pozitivno: on je nagnao hrvatsku politiku da pokuša domisliti nove okvire koji bi očuvali hrvatski etnički prostor i hrvatsku državu. Sukladno tome su i neki optirali na zapad, drugi su se pak nadali boljitku s istoka: tako hrvatski staleži pozivaju u pomoć njemačkog kralja Maksimilijana Habsburga, potom i papu. Knez Bernardin Frankopan obraća se Veneciji. S druge strane, knezovi Blagajski, Kurjakovići i Zrinski privremeno priznaju tursku vlast i obvezuju se na plaćanje harača. Ideju da je sporazum, odnosno, predaja Turcima jedini spas da bi se očuvalo barem nešto od Hrvatske, zaokupljala je i, primjerice, oko 1515-20. neke istaknute političare i humaniste (Š. Kožičić Benja, T. Crnić), o njoj je raspravljao i Hrvatski sabor, a ponovno su je, nakon skoro dva stoljeća, u specifičnim uvjetima afirmirali i sudionici zrinsko-frankopanske urote.

Novi trenutak u odnosima Hrvatske sa zapadom označilo je 15. i 16. stoljeće. Dočim su do tada utjecaji uglavnom stizali do Hrvatske, a iz nje odlazili tradicionalni proizvodi balkanskog zaleđa i robovi, sada se mnogi ljudi s hrvatskog prostora afirmiraju u Evropi (iako uglavnom ne još pod hrvatskim imenom), nadržavajući sredine iz kojih su potekli: počev od Franje i Lucijana Laurane pa sve do otprilike kraja 18. st. kada umire najznačajniji među njima - Ruder Bošković (1787), Hrvati koji djeluju izvan Hrvatske na umjetničkom i znanstvenom polju jesu vrlo važni, u nekim aspektima čak i važniji od aktivnosti u domovini. Od kraja 18. st. i na hrvatskim se prostorima stvaraju uvjeti za kulturno, znanstveno i slično djelovanje, pa hrvatski stručnjaci u većini ostaju.

Istodobno i u samoj Hrvatskoj nastaju značajni humanistički krugovi u Dubrovniku, Šibeniku, u Hvaru i drugim dalmatinskim gradovima, ali i u

Panoniji. Prirodno je i da se javljaju autori koji nastoje definirati hrvatstvo i staviti ga u odnos prema drugima: primjerice, 1532. Vicko Pribojević u traktatu »O podrijetlu i uspjesima Slavena«, potaknut poljskim idejama i uzorima, prvi puta iznosi na južnoslavenskom prostoru ideju o velikoj slavenskoj zajednici naroda. Pribojević je ne samo preteča panslavenstva, već je koncepcijom o autohtonosti Slavena i preteča kasnije ilirske ideje, a Mauro Orbini 1601. u djelu »Kraljevstvo Slavena«, pokušava već tada u hrvatskoj sredini raširenu misao o jezičnoj i etničkoj zajednici slavenskih naroda osnažiti prikazom povijesti svih Slavena, smatrajući ih jednim jedinstvenim narodom, napose Južne. Dakle, dolazilo je vrijeme kada mislioci na hrvatskom prostoru počinju gledati dalje od neposredne i uže okoline i pokušavaju definirati širi hrvatski interesni i nacionalni prostor.

Turske su provale potakle velike migracije hrvatskog stanovništva prema sjeveru, zapadu i jugu, oblikujući malo-pomalo hrvatski etnički prostor u oblik danas karakteristične potkove. Napučeni su zapadni dijelovi Hrvatske, priobalni prostori i otoci, ali i druge zemlje: Slovenija, istočna Austrija i zapadna Mađarska, dijelovi današnje Slovačke, Rumunjske, te talijanska jadranska obala. Time je etničko područje hrvatskog naroda izgubilo zemljišnu kompaktnost: do polovine 16. st. nekadašnja se matica hrvatske države u dalmatinskom zaleđu i Dinaridima pretvorila u područje turskih sandžaka, što će stvarati uvjete za doseljavanje novog, pretežno vlašskog stanovništva iz unutrašnjosti Turskog Carstva. Dio njih bili su pravoslavne vjere, te će se oni u XIX i XX st. nacionalno opredijeliti kao Srbi. Tako će se na velikom prostoru od Sutle pa sve do Timoka stvoriti, za razliku od srednjovjekovnog razdoblja, vrlo komplicirana etnička i vjerska situacija: na njemu će se u kasnijim stoljećima ispreplitati najrazličitiji politički, ideološki, kulturni i drugi utjecaji, pogotovo od vremena formuliranja nacionalno-integracijskih ideologija.

Novi razmještaj hrvatskog stanovništva stvarao je i potpuno novu konstelaciju odnosa prema Istoku i Zapadu - uvlačenjem turskog teritorija u »meki trbuh Hrvatske« Istok će mnogo neposrednije utjecati na zbivanja u Hrvatskoj. Hrvatska je u 15. i 16. st. razbijena, rastočena na najmanje 4 razdvojene cjeline (turski dio, mletačka Dalmacija i Istra, Dubrovnik, »ostaci ostataka nekad slavnog kraljevstva hrvatskog«) - za cjelinu je to bilo pogubno, ali su male zatvorene cjeline, segmentirana društva, s jedne strane, imala snage očuvati identitet, s druge, neometano ni od koga primala su utjecaje s raznih strana. Tako je, primjerice, vlast Venecije od 1420. u gospodarskom smislu značila nazadovanje Dalmacije, ali su u Dalmaciju (kao i u Istru) stizali raznorodni utjecaji iz Venecije i Italije, ponajprije jezik i kultura, što se tim prostorima osjeća i danas.

Iako su Turci prouzročili rasap, selidbe i bijedu u Hrvatskoj, njihova je vlast nad nekim dijelovima Hrvatske do kraja 17. st. prilično dobro funkcionirala, a i gospodarstvo i trgovina bile su i u evropskim razmjerima relativno dobro razvijene. Stoga se isključivo negativne ocjene o utjecajima s turskih prostora, odnosno, turske vladavine u cjelini ne mogu stajati: one su ponajviše rezultat saznanja o stanju u južnoslavenskim zemljama u 17, 18. i ponajviše 19. st., kada je turska vlast zaista mogla biti sinonim za nerazvijenost, teror i sve drugo što s time ide.

U sjeverozapadnim dijelovima Hrvatske dolazak Habsburgovaca na hrvatsko prijestolje 1527. označio je i priličan, a vremenom i sve snažniji utjecaj njemačke (austrijske) kulture i državnog aparata. Doduše, »zemlje krune sv. Stjepana« bile su u drugačijem položaju od, primjerice, današnjih slovenskih zemalja te Pazinske kneževine (i kratko vrijeme Rijeke s okolicom kada je bila priključena Kranjskoj), koje su bile sastavni dio Carstva. No, središnje su

vlasti nastojale ograničiti prava ugarsko-hrvatskih samoupravnih tijela te tako personalnu uniju habsburških zemalja pretvoriti u realnu. Iako su za ugarsko-hrvatske poslove stvorene posebna Ugarska dvorska kancelarija i Financijska komora, one su od sredine 16. st. zapravo podređene odgovarajućim bečkim kancelarijama. Kao »sasvim ugarska« pitanja koja spadaju u nadležnost domaćih organa bila su tada priznata samo unutrašnja politika i staleški poslovi. Ostatak Ugarske i Hrvatske nije se mogao sam uspješno obraniti od Turaka, jer su hrvatski porezni obveznici osiguravali samo nekoliko postotaka troškova obrane, pa je logično da je Dvorsko ratno vijeće u Beču, pa unutrašnjeaustrijsko u Grazu preuzimalo poslove obrane i konačno pod svoju upravu stavilo hrvatski teritorij Vojne krajine. Međutim, plemstvo je uglavnom i dalje bilo hrvatsko, kao i niži oficiri u Vojnoj krajini, a Nijemci su samo viši oficiri, manji dio nižih oficira i manji dio građanstva. Njemački jezik se koristi najviše u Krajini, a u svakodnevnoj upotrebi hrvatskog stanovništva gotovo da ga nema. Sjeverna Hrvatska (a još više Slovenija) na najneposredniji se način povezuju s evropskim zbivanjima (ponajprije Njemačkom) u Reformaciji, koja se čak preko habsburških granica proširila i na hrvatski teritorij pod Mlečanima i Turcima. Protureformacija je u hrvatskim zemljama bila vrlo uspješna, a kada je stigla ponajviše iz Italije, talijanski su utjecaji djelomično zamijenili njemačke.

Tako na malom prostoru postoje usporedo ili se čak miješaju potpuno različita obilježja općepovijesnog razvoja, a strane vlasti na nekim dijelovima hrvatskog prostora odredile su njihovu budućnost za duga stoljeća unaprijed. Snažan regionalizam koji je obilježio hrvatsku povijest 19. pa i 20. st. umnogome je posljedica tog viševlašća: po mnogim običajima (npr. kuhinja), po čitavoj kulturi (npr. utjecaj na dijalektalni govor, na folklor) bosanski su Hrvati baštinici dinaridsko-orijentalnih utjecaja, dalmatinski Hrvati sredozemno-talijanskih, a oni sjeverozapadne Hrvatske srednjoevropsko-germanskih.

Kada su se Turci za Velikog rata za oslobođenje povukli iz Slavonije i nekih dijelova dinaridskog područja, za njima nije ostalo ništa - ni islamiziranog stanovništva, ni njihove kulture, ali su orijentalno-dinarski utjecaji stizali u hrvatske krajeve sa stalnim selidbama stanovništva iz unutrašnjosti. No, na novooslobođenim hrvatskim prostorima, prvenstveno u Slavoniji, stvara se potpuno nova civilizacijska slika koja umnogome odgovara perifernom dijelu Monarhije: kršćansko stanovništvo, relativno veliki i malobrojni feudalni posjedi u vlasništvu stranaca, gradovi koji se grade u baroknom stilu.

Tako je Hrvatska, iako stalno u nastojanju da se pošto-poto otrgne iz zagrljaja Istoka, ipak bila pod njegovim jakim utjecajem: na gospodarskom, na civilizacijskom planu (u folkloru postoji bogat nanos orijentalnih utjecaja koji se filtriraju kroz dinarski prostor). Osim toga, Turci su bili iznimno vrelo umjetničkih inspiracija, kako općenito u književnosti, tako i u narodnoj književnosti, u kojoj je borba protiv Turaka nedvojbeno najznačajniji i najčešći motiv. Ona izvire iz svijesti hrvatskog (kao, uostalom, i srpskog) naroda da su Turci najveći neprijatelj, a takav negativan naboj prevladavao je sve do u 19. st. U ovo vrijeme javljaju se u Hrvatskoj mislioci koji formuliraju ideje, pod utjecajem općeevropskih kretanja, od bitne važnosti za budući razvoj i za kasnije širenje raznovrsnih utjecaja na hrvatskom prostoru. Iako su oni bili tek »prethodnici preporodnog pokreta«, uglavnom bez podrške u svome vremenu, njihovo će djelo iščitavati kasnije generacije i oni nedvojbeno utječu na kasnije preporoditelje. U djelatnosti Jurja Križanića isprepliću ideje slavenstva kao jezične i etničke cjeline i misao crkvene unije kao njegova duhovnog i kulturnog jedinstva. Križanić zasigurno nije bio panslavist, ako se pod tim misli ujedinjavanje slavenskih naroda pod ruskim vodstvom. Njegova fascinacija slavenstvom bila je rezultat tvrdnji da

»Nijemci strahovito mrze trajnom i demonskom mržnjom cijeli slavenski narod...« a neprijateljstvo prema Turcima simbolički se iskazala u njegovoj smrti u bici protiv Turaka pod Bečom 1683. Pavao Ritter Vitezović pod dojmom širenja hrvatskih granica prema istoku posvećuje 1700. spis »Croatia rediviva« »čitavoj Hrvatskoj« i tvrdi da su nazivi ilirski, slovinski i hrvatski sinonimi, i da su svi Južni Slaveni zapravo Hrvati. Time stvari postavlja bitno drugačije negoli njegov stariji suvremenik i poznanik Ivan Lučić Trogiraniin koji ističe vezanost Dalmacije uz Veneciju i njezinu posebnost u odnosu na druge dijelove Hrvatske. Samo koju godinu kasnije, Vitezović piše i pregled srpske povijesti »Serbia illustrata« koji je ostao u rukopisu, a potom pred smrt objavljuje djelo »Bosna captiva«, iskazujući interese pojedinca koji je daleko ispred svog vremena. Interese slične Vitezovićevima njegovao je i bečki sveučilišni profesor, isusovac, Osječanin Franjo Ksaver Pejačević (1707-81) koji u »Povijesti Srbije« pokušava dokazati kako su Srbi, sve do pada pod vlast Turaka, bili stvarno, mada ne i formalno, u uniji sa zapadnom crkvom, iz čega zaključuje kako su srpski svetitelji bili od reda i uvijek privrženi Rimu³.

Dok su u 17. i 18. st. krajevi pod mletačkom vlašću doživljavali krizu zajedno sa svojom prijestolnicom, umnogome i zbog premještanja glavnih trgovačkih putova na Atlantski ocean, u dijelovima Hrvatske pod habsburškom vlašću za Marije Terezije i Josipa II stižu prvi pokušaji modernizacije: prvenstveno uprave, financija i vojske na kojima je neposredno počivala carska moć - dvor je bio svjestan pokretač i korisnik toga razvoja. Istovremeno je ustanovljena nova upravna podjela koja je trebala sve carske zemlje ujediniti u čvrstu zajednicu, s njemačkim jezikom kao službenim, pa su se hrvatske županije utopile u zagrebačko ili pečujsko okružje. Tako se gotovo istovremeno s dobrodošlim razvojnim poticajima počinje manifestirati dvostoljetni pritisak na Hrvatsku u kojem ona nastoji između Pešte i Beča očuvati samostalnost i identitet. Budući da su često napredni evropski utjecaji stizali na hrvatski prostor zajedno s mađarizatorskim ili germanizatorskim pritiscima, ne treba čuditi da su Hrvati, kao manje razvijena i od jačih ugrožena sredina, često zazirali od u načelu vrlo prihvatljivih novina.

30-ih godina 19. st. počinje nacionalni preporod u Hrvata. Ideolozi preporoda nastojali su definirati buduću naciju, kao i prostor koji bi ona trebala obuhvatiti: u tome su imali velikih problema, jer ono što se smatralo (i što objektivno jest) hrvatski nacionalni prostor, nije teritorijalno homogeno, a Hrvati su živjeli u političkim različitim dijelovima Monarhije - u banskoj Hrvatskoj, Vojnoj Krajini, Dalmaciji, Istri, BiH (do 1878. pod Turcima), u Vojvodini. To je bila bitna razlika u odnosu na Srbe koji su, s jedne strane, imali državu, s druge, naseljavali su relativno kompaktan prostor preko Bosne sve do u neke dijelove Hrvatske. Osim toga, dok su Hrvati stalno morali razmišljati o državnom okviru unutar kojeg su mogli ostvariti kulturno ili političko ujedinjavanje, Srbi su nacionalni program usklađivali s postojanjem vlastite države koju je trebalo ojačati, odnosno, proširiti.

Iliriska se ideja zasnivala na raširenom uvjerenju o autohtonosti Južnih Slavena kao potomaka starih Ilira - to je ime trebalo poslužiti kao znanstveno opravdanje za njihovo ujedinjavanje. Ilirizam je zapravo bio pokušaj da se na čitavom južnoslavenskom prostoru (osim Bugarske, pa i Makedonije, jer je ova posljednja zahvaćena tek puno kasnije i neznatno) stvore uvjeti za nacionalnu integraciju sličnu onoj koja se tada zbivala u drugim zapa-

³O vezama sa Srbijom, koje zahtijevaju širu elaboraciju, svjedoči i činjenica da na krunidbi hrvatsko-ugarskog kralja Ferdinanda 1618. budući hrvatski ban, otac Nikole i Petra, Juraj Zrinski, nosi zastavu Srbije.

dnoevropskim i srednjoevropskim nacijama. U skladu s tadašnjim humboltovskim shvaćanjima da je prava domovina jezik, mlada Gajeva generacija u nastojanju za nacionalnom emancipacijom kreće borbom za jezik da bi nacionalnu emancipaciju dostigla zapravo jezikom (a ne državom ili izgrađenom nacionalnom svijesću). Koliko god je to bila na prvi pogled borba protiv mađarskog ili njemačkog utjecaja, sve što su preporoditelji poduzimali bilo je naslonjeno na ono što su u raznim zemljama zapadne i srednje Evrope naučili. Hrvatska građanska elita koja je poticala transformaciju hrvatskog društva u suvremeno građansko-kapitalističko, inspirirala se ideologijom liberalizma i jugoslavizma. Liberalne ideje pojavile su se već i prije 1848, ali su one bile više proklamatorske i propagandističke: sustavna je primjena liberalnih načela bila moguća tek od Mažuranićevih reformi. Fragmentarna i kolebljiva modernizacija počela je nakon 1848. da bi do 1918. hrvatsko društvo, ponajprije u sjevernoj Hrvatskoj, doživjelo priličan gospodarski rast i unutarnju transformaciju, ali je to u odnosu na srednju i zapadnu Evropu bilo i dalje skromno. Iako su poticaji modernizaciji stizali iz centara Monarhije s najboljim namjerama, često utjecaje »izvana« nisu mogle pratiti društvene snage koje bi je potakle »iznutra«. Naime, u Hrvatskoj građanske klase, karakteristične za tadašnju Evropu, čiji bi kapital bio presudan činilac razvoja, gotovo da nije ni bilo. Ubrzan razvoj školstva imao je i naličje: 50-ih su godina vlasti željele pretvoriti gimnazije u mjesto učenja njemačkog jezika. Pod istovremenim pritiskom Nijemaca, Mađara i Talijana ideja o ujedinjenju južnoslavenskih naroda bila je svojevrsan odgovor na tu prijetnju, a povezivanje s jezično i kulturno bliskim Srbima i drugim Južnim Slavenima činilo se kao mogućnost jačanja vlastitih pozicija. U 19. st. govorilo se samo o kulturnom približavanju i ujedinjavanju a još, naravno, uopće se nije razmatrala ni mogućnost stvaranja neke zajedničke države Južnih Slavena. Dakle, bitan element u stvaranju i održavanju jugoslavenske ideje na hrvatskom prostoru bila je nacionalna ugroženost Hrvata, ali su tome pridonosile i neke druge okolnosti: u 19. je st. postalo iluzorno da će nacionalnoj emancipaciji Hrvata pomoći Rusija (Križanić) ili Austrija (Vitezović), pa je trebalo potražiti neke druge mogućnosti. Nekim misliocima pretpreporodnog razdoblja Srbija i njezino oslobođenje od turske vlasti tijekom Prvog i Drugog srpskog ustanka djelovali su kao dobar primjer. S druge strane, bilo je i u Srbiji mišljenja da je uspostava vlastite države tek prvi korak prema općejužnoslavenskom ujedinjenju, ali značaj takvih stremljenja u ovo vrijeme ne valja prenaglašavati.

Iako je Hrvatska zbog napretka koji je stizao sa Zapada bila bezrezervno prema njemu orijentirana, briga za sunarodnjake s onu stranu granice (u BiH do 1878), kao i bliskost sa Srbima poticali su intenzifikaciju odnosa na tim stranama - gospodarskih, prometnih, kulturnih. Više negoli ikada prije iz jedne sredine u drugu putovali su znanstvenici, kulturni radnici, pisci, ostvarivali su se opsežni projekti, a da to nije bilo poticano nikakvom državnom politikom (barem nije s hrvatske strane). Tako se J. Pančić i T. Rosandić nastanjuju u Beogradu, J. Jovanović Zmaj boravi u Zagrebu, kao i braća Miladinov, a A. G. Matoš u Beogradu, K. S. Đalski objavljuje u Beogradu, potom tu je i djelatnost Đ. Daničića, zatim djela I. Meštrovića vezana uz srpsku povijest. Čini se da su se stvarali zameci južnoslavenskog kulturnog prostora, iako je u nacionalnim sredinama bilo mnogo toga autohtonog i mnogo otpora takvim ujedinjavanjima. Međutim, osnovno je pitanje - da li je Hrvatska tim ujedinjavanjima krenula s idejom da direktno preuzme vrijednosti krajeva sebi na istok, ili da te krajeve pokuša prilagoditi onim idejama koje je već sama prihvatila? Čini se da se takvo približavanje događalo bez velikih zasluga Hrvatske ili pojedinaca s hrvatskih prostora: neprijeporna

je činjenica da se s Hrvatskom ti krajevi čvršće vežu upravo u razdobljima kada u njih intenzivnije prodiru zapadni utjecaji (u Srbiju krajem 19. st., u BiH nakon 1878).

Pošto je Austrougarska 1878. zauzela BiH ona se bitno evropeizira i napreduje - stižu željeznice, gradska središta dobivaju i evropski lik. Begovsku aristokraciju i oligarhiju zamjenjuje potpuno nova elita, austrougarsko činovništvo koje barem u gradovima, ponešto mijenja i etničku strukturu. Istovremeno i Hrvatska, barem ona sjeverna, doživljava jak gospodarski razvoj koji se u svakom slučaju ne može usporediti s bilo čime u prethodnim razdobljima. Mir i razvoj na bosansko-hercegovačkom prostoru blagotvorno je djelovao i na hrvatski razvoj, pa očito s istoka nisu samo stizali utjecaji, negativni ili pozitivni, nego i nemir koji je Hrvatsku uvijek mnogo stajao. Prethodno je i stav prema muslimanima od prvotnog poziva na borbu evoluirao do poziva na suradnju i integraciju: A. Starčević bitno drugačije određuje podrijetlo bosanskih muslimana, a 1861. L. Botić u spjehu »Bijedna Mara« priča o ljubavi muslimana i kršćanke.

Bez obzira što se 1918. i kasnijih godina društvena nomenklatura na hrvatskim prostorima nije tako radikalno mijenjala (kao, primjerice, u Bosni), bez obzira što su postojali određeni društveni, politički, kulturni preduvjeti da nova država zaživi kao relativno zdrav entitet (iako je stvaranje države zvane Jugoslavija dogovoreno vrlo kasno - u međunarodnoj politici jugoslavenska opcija praktično nije imala pristaša sve do 1917), ipak je ulazak u Jugoslaviju za Hrvatsku na svaki način bio šok: središte države koja je uključivala i hrvatske prostore po prvi puta se nakon 800 godina premjestilo sa zapada na istok. Ne radi se samo o hrvatsko-srpskim odnosima ili o tome kako je hrvatske prostore tretirala vlast u Beogradu. Politički odnosi nužno uključuju i ideologiju, dakle, pitanje jugoslavenstva i hrvatstva (ili srpstva ili slovenstva), ali radi se i o gospodarskim odnosima, o kulturnoj razmjeni, o unutarnjoj migraciji: razdoblje 1918-39. jest doba forsiranih pokušaja utjecaja iz Beograda - naprimjer, »1 narod - 3 plemena«, što je shvaćano kao nastojanje za asimilacijom hrvatstva, pa je upravo to djelovalo odbojno. Relativno nevelike razlike između Srba i Hrvata, umjesto da se smanje, značajno su se povećale. Takvom je razvoju pogodovalo to što je Hrvatska, baš kao i sve druge zemlje izašle iz Austro-Ugarske (osim Češke i Slovačke), u prvim godinama po ulasku u Jugoslaviju proživljavala gospodarsku krizu.

Iako u vrijeme nastajanja Jugoslavije Hrvati nisu bili u mogućnosti da o bilo čemu odlučuju a, čini se, uopće nisu ni pokazivali interes za ono što se događa, već do sredine 20-ih godina pokazali su da su ih neki potezi vlasti učinili krajnje kritičnima i nepovjerljivima - optiranje za HSS koje vremenom prerasta u gotovo plebiscitarnu podršku značilo je podršku temeljitoj transformaciji Države SHS prema federalnom konceptu, a potom i prema samostalnom razvoju. Međutim, HSS-ova ideologija kalkulirala je s različitim utjecajima: seljačke su stranke bile vrlo jake u srednjoj i istočnoj Evropi, a Radićevo priključivanje Seljačkoj internacionali svjedoči da ga ni tada, u posljednjoj fazi njegove političke karijere, nije napuštala fascinacija slavenstvom.

Beogradske su vlasti nastojale različitim mjerama stvoriti jedinstveni državni prostor: tako su, primjerice, državni službenici svih rangova bili postavljani u udaljene krajeve Jugoslavije, u etnički različitu sredinu. Hrvati su odlazili u Srbiju i Makedoniju, a u Hrvatsku su stizali žandari i drugi s istoka; stizao je i jezični utjecaj, ali je pitanje da li bi se to moglo nazvati »pravim orijentalnim« utjecajem: Srbija je tada bila, više nego ikada, pod utjecajem Zapada, ponajprije Francuske i Engleske, i država se, ako ništa

drugo, bar nastojala ustrojiti po tim uzorima. Nedvojbeni boljitak koji je stigao jest činjenica da su žene dobile pravo glasa. Zagreb tada i dalje intenzivno komunicira sa srednjoevropskim prostorom, ali je on sada razlomljen na male države koje vremenom gube sjaj austrougarskih vremena. S jačanjem nacizma i posvemašnjim razbuktavanjem nesnošljivosti 30-ih godina orijentacija prema srednjoj Evropi je zamirala.

Bilo je i iskrenih želja za hrvatsko-srpskim približavanjem, pa čak i jednoobraznošću: primjer su dvije najmarkantnije ličnosti hrvatske književnosti 20. st. - Krleža se u jednoj fazi koristio ekavicom, ali je ubrzo odustao, a Ujević je prvih 5 knjiga pjesama objavio u Beogradu, Sarajevu, odnosno Nikšiću, tek kasnije u Zagrebu, pa opet u Beogradu. Krleža je samo slijedio opće mišljenje: već početkom 20-ih, a pogotovo nakon ubojstva S. Radića, u Hrvatskoj se stav prema beogradskim vlastima radikalno zaoštrio. Čini se da se takvom stavu priklonio i dio Srba u Hrvatskoj, kao što je S. Pribićević.

S druge strane, uspostavom šestojanuarske diktature 1929. Beograd nameće hrvatskim krajevima takav utjecaj da se on teško može uspoređivati čak i s prvim godinama komunističke vlasti: uspostavlja se apsolutna vlast kralja, stvaraju se banovine kojima se dokida kontinuitet povijesnih i nacionalnih pokrajina i njihovih granica, kao dio plana o nametanju državnog i nacionalnog jedinstva pod vodstvom srbijanskih krugova. Insistiranje na ćirilici i ekavici u državnim poslovima otvaralo je nov krug animoziteta i nesporazuma. Osnivaju se i banke pod državnom kontrolom, čime je u Beogradu ostvarena velika koncentracija financijskog kapitala i moći. Tako je utjecaj središnje vlasti na zbivanja u Hrvatskoj bitno porastao, baš u vrijeme kada je u Hrvatskoj jačala svijest da ga mora biti što manje ili da ga uopće ne bude. Moguće je da bi uspostava Banovine Hrvatske 1939. dugoročno izbalansirala te utjecaje s istoka s onim što je njezino stanovništvo prihvaćalo kao svoje, ali neriješeni državopravni odnosi i niti 2 godine postojanja u vrijeme kada se na hrvatskim i jugoslavenskim prostorima osjećao dolazak rata, onemogućivao je iole ozbiljnije djelovanje.

Ustaška država i njezini ideolozi na manifestativnom su planu tvrdili da je Hrvatska uvijek bila dio zapadne civilizacije. Ustaše su nastojale uvesti »Novi europski poredak« po uzoru na fašistički i nacistički, ali su ti pokušaji ostali bez pravog odjeka i među intelektualcima i u širim slojevima. Međutim, činjenica jest da su se, zapravo, ustaše od Zapada daleko najviše udaljile od svih hrvatskih vlasti: uostalom, i zapadni su ih saveznici u potpunosti izolirali. Mnogim je Hrvatima odgovarao jasan antijugoslavenski stav ustaškog režima, ali je nova vlast vrlo brzo gubila eventualne simpatije zbog ničim izazvanih masovnih zločina, zbog koalicije s nacističkim režimom i mirnog prepuštanja dijela teritorija nimalo simpatičnijim talijanskim fašistima. Većina je Hrvata tada ocijenila da su ustaše i njihovi saveznici veća prijetnja nacionalnom opstanku nego li anacionalni komunisti - Titovi partizani kojima su se u nekim dijelovima Hrvatske (primjerice, Dalmacija, Gorski kotar) gotovo plebiscitarno pridružili. S vješto vođenom propagandom o »borbi protiv okupatora«, »borbi za bolje, pravednije društvo«, »za bratstvo i jedinstvo«, a dijelom i podržavajući hrvatske nacionalne aspiracije, komunističke su vlasti pridobile dobar dio Hrvata i za jugoslavenstvo i realizaciju jugoslavenske ideje po svom programu. Iako su i Tito i komunističko rukovodstvo nastojali dijelom zadovoljiti, a dijelom zatomiti nacionalne aspiracije svih naroda (Srbima su dali državu podijeljenu na 3 dijela, što oni nikada nisu zapravo prihvatili), stvorena je 1945. država koja centralizmom, provođenjem striktno komunističke ideologije i strogo doziranom odnosom između jugoslavenstva i nacionalnih posebnosti, objektivno nije mogla zadovoljiti velik dio Hrvata.

Hrvatska se utopila u cjelini Jugoslavije, jer nijedna republika praktično do druge polovine 60-ih godina nije imala ovlasti da djeluje samostalno.

Za vrijeme rata Titovi su partizani nastojali povezati se sa saveznicima, dobiti pomoć i priznanje, ali je do kraja rata bilo sve očitije njihovo priklanjanje rigidnom sovjetskom modelu. Ideološka bliskost značila je i posvećenu orijentaciju na sovjetsko gospodarstvo, kulturu, školstvo, itd. Zategnuti odnosi sa zapadnim susjedima u potpunosti su blokirali tradicionalne hrvatske veze.

Dijelom se ideja jugoslavenstva mogla spašavati prijetnjama izvana, kakva je bila ona 1948: tu se pokazalo da različiti dijelovi Jugoslavije reagiraju različito - nesporno je da su Rezoluciju Informbiroa u nesrazmjerno velikom broju podržali Crnogorci, te da su zbog toga mnogi zatvarani i ubijani.

Ispod krinke propagandnih slogana o samodostatnosti, vrlo modernih u to vrijeme, te želje za provedbom nekih tipično staljinističkih društvenih reformi, zatim angažmana u grčkom građanskom ratu na strani komunista-staljinista, zapravo je počelo polagano okretanje Zapadu: vidljivo je to bilo od 1950, kada počinje procesa normalizacije odnosa s Grčkom, pa zatim 1952, kada Jugoslaviju posjećuje britanski ministar vanjskih poslova Anthony Eden, kao prvi iz zapadnih zemalja. Tada počinje i vojna suradnja sa Zapadom.

Otpori totalitarnoj svijesti nakon 1945. rijetko su mogli biti organizirani i javni, ali se uporno i tiho branila privatna i profesionalna sfera. Odlazak u crkvi i religija bili su vid otpora koji je za široke slojeve značio čuvanje važnih moralnih normi. Individualni naponi mnogih da očuvaju profesionalnu etiku razgrađivali su totalitarnu svijest iznutra, pa i sam sustav, što je nužno značilo približavanje zapadnjačkim normama. Već od 1952. (Krležin referat na Kongresu književnika u Ljubljani, pojava časopisa »Krugovi«, izložba »Exat 51«) bilo je jasno da je hrvatska sredina, kao predvodnik drugih unutar Jugoslavije, navijestila kraj socijalističkom realizmu kao najružnijem obliku totalitarne svijesti. Izgleda da se u tim krugovima, a ponajviše u slikarstvu, nikada nije ni prestalo ugledanje na zapadne trendove.

Čini se da su u ovo vrijeme Srbi u Hrvatskoj slijedili, bez imalo rezervi, opće smjernice politike hrvatskog i jugoslavenskog rukovodstva, odnosno, da nije bilo nikakvog institucionalnog ili izvaninstitucionalnog povezivanja s Beogradom: 1950. su iz Centralnog komiteta KP Hrvatske isključeni R. Žigić, S. Canica Opačić i D. Brkić »zbog protupartijskog i protunarodnog rada«, ali zapravo zbog zagovaranja nekih posebnih interesa srpskog stanovništva u Hrvatskoj, i, moguće je, simpatija za Rezoluciju Informbiroa (tu optužbu valja prihvaćati s rezervom, jer se ona prišivala svim oponentima vlasti). Koliko se danas zna, ti događaji nisu izazvali reakcije u Beogradu (R. Žigić je kasnije ubijen na Golom otoku). Kada su se hrvatski Srbi 1970-1. počeli naoružavati, potaknuti »ustaškom opasnošću« koja se navodno nad njih nadvila, izgleda da su to činili samoinicijativno, povezujući se sa Srbima u hrvatskom establishmentu, bez posebne i direktne pomoći iz Beograda. Druga je stvar da se Beograd odlučio na izvođenje manevara »Sloboda 71« (listopad 1971) kao jasnu demonstraciju mogućnosti da se slome nepovoljna kretanja u Hrvatskoj. Međutim, kakva god bila situacija ili unutrašnji odnos snaga u Hrvatskoj, činjenica jest da su JA-JNA i milicija bile dvije institucije izrazito centralistički orijentirane i da su u njima nesrazmjerno zastupljenosti u stanovništvu, bili zastupljeni Srbi (ne slučajno, jer su one jedine instrumente sile). To donekle vrijedi i za druge državne strukture i za SK, iako ti brojevi odnosi nisu u njima bili tako izraziti. Na taj su se način neki Srbi identificirali sa središnjom vlašću u Beogradu i zapravo vukli na Istok, čemu velika većina hrvatskog stanovništva nije bila sklona.

70 godina Jugoslavije je 70 godina ustavne krize: nacionalne aspiracije ponajprije između Srba i Hrvata bile su nepomirljive - pitanje centralizacije ili decentralizacije, pitanje eventualne podjele teritorija - sve je bilo sporno. Koliko god represija nije dozvoljavala da se te razlike jasno i posve javno artikuliraju, one su u javnost ipak izbijale, pogotovo od polovine 60-ih. Kako su vrlo rijetko mogle biti i demokratski prodiskutirane, pa eventualno i provedene, samo su pridonosile antagoniziranju mišljenja. Stalna nastojanja Hrvatske za većom samostalnošću obijala su se o beogradska nastojanja za što većom centralizacijom. Kada su se 60-ih godina, u novom valu demokratizacije, po prvi puta mogli iskazati posebni interesi republika, Hrvatska će se, i više od drugih dijelova Jugoslavije, otvoriti Zapadu.

Utjecaji su na hrvatski prostor stizali i unutrašnjim migracijama, jer je unutar SFRJ Hrvatska bila izrazito imigraciono područje: međutim, samo manji dio imigranata, iako su oni izazivali najviše potiskivanog nezadovoljstva, bili su oficiri JNA i drugi državni službenici i njihove obitelji. Većina, a ona je stizala iz unutrašnjosti Hrvatske, iz BiH te iz drugih republika u gradske sredine (po nacionalnosti su to bili i Srbi, kao i Muslimani i Hrvati i Albanci), bavila se drugim poslovima, a svi oni zajedno stvarali su specifičnu masovnu kulturu, često nazivanu »novokomponovanom«. Naime, utjecali su na razvoj jezika, na kuhinju, na glazbu, itd. Istodobno se u hrvatskom nacionalnom korpusu stvarao jugoslavenski identitet: u »staroj« je Jugoslaviji bio vrlo slabo razvijen - imao je pristaša preko organizacije »Orjuna«, ponajviše u Dalmaciji, koji su se za vrijeme rata dijelom pridružili četničkom pokretu. Međutim, njihov broj kao i značaj bili su zanemarivi. Mnogo je kompleksnija situacija nastala nakon 1945. - Jugoslaveni »nastaju« ponajprije ubrzanom laicizacijom društva, rastom gradova i velikom unutrašnjom migracijom, čime i broj mješovitih brakova raste. Potom su se kao Jugoslaveni izjašnjavali ljudi iz karijerizma, samozatajnosti, smatrajući »jugoslavenstvo« ideološki ispravnijim nego li hrvatstvo (ili srpstvo, itd.). Takvi su trendovi bili posebno izraženi u Hrvatskoj, Vojvodini i BiH gdje se 1981. godine 8,2 odnosno 7,9% stanovništva izjasnilo kao Jugoslaveni. 1991. broj Jugoslavena pao je u Hrvatskoj na 2%, a danas ih više nema. Jugoslaveni kao nacija, bez obzira stvarao ih netko svjesno ili ne, ili podržavao njihovo nastajanje i brojno jačanje, bili su najbolji i najsigurniji put prema stvaranju jedinstvenog jugoslavenskog političkog i kulturnog prostora.

Hrvatska je od 60-ih godina imala iznimne šanse za ubrzan razvoj i okretanje Zapadu, jer su se upravo važne hrvatske privredne grane turizam i promet razvijale u to doba u Evropi po stopi bitno bržoj nego što je rastao bruto nacionalni proizvod. Bitan je i masovan odlazak hrvatskih građana i Hrvata iz drugih republika bivše SFRJ (ponajprije BiH) u inozemstvo - njihove doznake bile su znatan izvor akumulacije kapitala. Liberalizacija putovanja u inozemstvo omogućila je direktan kontakt sa zapadnim vrijednostima. I privredna reforma 60-ih godina koja je poduzećima dala bitno veću samostalnost i negoli bilo gdje na Istoku i afirmirala tržišnu privredu značila je vrlo važno približavanje vrijednostima Zapada. U znatnom broju ljudi stvarao se duh poduzetništva koji je bitno pridonio razvoju privrede, višem životnom standardu i povezanosti s vrijednosnim sustavom Zapada. Dodatak tome čine upravo u to vrijeme sve snažniji impulsi potrošačkog društva: prve reklame, slobodnija filmska distribucija, TV-serije (»Gradić Peyton«), pop i rock glazba. Pozitivnim razvojnim trendovima često su postavljane ideološke prepreke: na razne se načine onemogućavalo ili ograničavalo privatno poduzetništvo, kao što je i dugo vremena bila prisutna parola o usklađenim odnosima s inozemstvom - po tim ideologiziranim konstrukcijama, trećinu je vanjskotrgovinske razmjene valjalo obavljati sa Zapadom, trećinu s Istokom, a

trećinu s nesvrstanima. Iako takav sklad nije nikada postignut, jer su prirodni gospodarski tokovi jednostavno nalagali da se više radi sa Zapadom, a nesvrstani su bili beznačajan partner, ipak je silna energija trošena da se taj proklamirani slogan realizira. Kako se Hrvatska sve više integrirala u Evropu tako je i u širim slojevima sazrijevala svijest da je povezivanje s »trećim svijetom« zapravo besmisleno, ali se ništa nije moglo promijeniti, jer je jugoslavenska vanjska politika bila zabran malobrojnih.

Krajnje je negativno djelovalo gušenje »hrvatskog proljeća« 1971, jer je ono označilo početak dugotrajne političke apatije. Vrijednosti Istoka, ako se pod time podrazumijeva paleokomunistički moral i jugoslavenstvo kao zajedništvo, održavale su se samo kao fasada. Država je živjela samo zahvaljujući relativnim gospodarskim uspjesima 70-ih i decentralizaciji koja je uslijedila nakon izglasavanja Ustava 1974, a potom i progresivnim rasapom federacije 80-ih godina koji je Hrvatskoj omogućio umjereno samostalan razvoj.

Nestanak saveznog ministarstva kulture bio je jedan od pokazatelja polaganog nestajanja »jugoslavenskog kulturnog prostora«. Kulturna politika u Hrvatskoj određivala se samostalno, pa iako će u njoj biti snažnih tendencija povezivanja s istočnim dijelovima Jugoslavije (primjerice, »zajedničke programske jezgre« u školama), ipak se opći tokovi nisu mogli zaustaviti. O orijentaciji prema inozemstvu svjedoče i podaci o učenju stranih jezika: 1978. Prosvjetni savjet Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu preporučio je (na razini Samoupravnog sporazuma) da se engleski, njemački, francuski i ruski moraju kao prvi strani jezik učiti u omjeru 30:30:20:20. Otpori takvoj shemi su bili tako veliki da se ona u nekim sredinama, ponajprije u Zagrebu, nikada nije mogla provesti (ali ni u, primjerice, čisto hrvatskom selu Davoru u općini Nova Gradiška). Neki podaci govore da se engleski zapravo učio oko 60, njemački 30, francuski 9, a ruski samo 1%. S druge strane, u općinama s većinskim srpskim stanovništvom taj se sporazum striktno provodio⁴. Čini se, ipak, da Srbi u Hrvatskoj nisu bili vezani uz vrijednosti istoka, ako se pod tim podrazumijeva »svetosavlje« i tradicionalna srpska kultura: oni su do kasnih 80-ih bili uglavnom akulturirani i asimilirani u hrvatsku kulturu - upotreba ćirilice bila je vrlo rijetka, a gledanje TV Beograd, čitanje »Politike«, itd., koliko je god upadalo u oči, bilo je razmjerno rijetko. Srpska pravoslavna crkva, pogotovo u gradovima, gdje je značajan bio postotak ateista i onih već asimiliranih u hrvatsku kulturu, imala je u odnosu na ukupan broj Srba relativno malo vjernika. Međutim, kako su Srbi u Hrvatskoj smatrali da rastu hrvatske aspiracije prema samostalnijem ili potpuno samostalnom razvoju, sve su se neposrednije vezivali uz Beograd, iz kojega su sve do otprilike 1988-9. dolazile uglavnom jugoslavensko-unitarističke poruke, a tek otada počinju prevladavati »tradicionalne« srpske vrijednosti.

Čini se da je posljednji, manje ili više iskren pomak prema jugoslavenstvu u Hrvatskoj bilo vrijeme Titove bolesti i smrti 1980. Agresije izvršene na Afganistan i Kambodžu ponovno su aktualizirale mogućnost vanjske prijetnje, a odlazak Tita strašio je mogućim promjenama u državi koja je desetljećima koliko-toliko dobro funkcionirala. »Hrvatska šutnja« kasnih 80-ih godina nije proizlazila iz ponekad izricane tvrdnje da je Kosovo zapravo srpski problem koji se Hrvatske ne tiče: naime, možda je Jugoslavija bila na mnogo načina već podijeljena, ali je ona i dalje predstavljala jedinstvenu političku cjelinu. Ona je proizlazila iz nesposobnosti i nemoći hrvatske politike da se odupru

⁴Valja reći da je to dijelom bilo uvjetovano i strukturom nastavnika: u »provinciji« je uvijek bilo lakše naći nastavnika ruskog nego li nastavnika njemačkog, a pogotovo engleskog.

srpskoj ekspanzivnosti koja je nasrtajima na Kosovu, Vojvodini i Crnoj Gori, itd., neposredno ugrožavala i hrvatske interese.

Stranke koje su u Hrvatskoj nastale 1989/90. u svojim su programima Hrvatsku uglavnom vidjele orijentiranu i integriranu u Evropu, a opstanak Jugoslavije uvjetovan je »konfederalnim«, dakle, bitno neovisnijim položajem Hrvatske ili se otvoreno zalagalo za samostalnost. Međutim, sve su to bili stavovi »protiv« i nitko nije posebno razrađivao dugoročnu vanjskopolitičku strategiju. Mislilo se da je »ulazak u Evropu« spasonosna formula za sve, no vrijeme pokazuje da Hrvatska ipak nije pravi dio Evrope, već je u nekim aspektima u velikom zaostatku - nacionalni romantizam nalik evropskom u 19. st., jaki utjecaji Istoka i komunizma (slabe radne navike, nedostatak smisla za organizaciju, ostaci totalitarne svijesti, itd.).

Kada je JNA, uz pomoć Srbije i Crne Gore 1991. krenula u napad protiv Hrvatske, u agresorskim je redovima još prilično jaka bila iluzija da je moguće Hrvatsku vratiti »jugoslovenstvu«, odnosno, da je samo manjina »nacionalistička«, a da je većina hrvatskog stanovništva i dalje privržena Jugoslaviji. Zbog toga su se kombinirale demonstracije sile JNA i pregovori o budućem ustroju SFRJ. S vremenom, kako je »jugoslovenski« koncept očigledno propadao, afirmirao se velikosrpski, te je rasla i agresivnost JNA. To su glavni razlozi što se neke dijelove Hrvatske željelo transformirati u ono što oni nisu nikada bili, u dio istočnog svijeta: stoga je logična sarkastična izjava nekog oficira JNA kako oni svjesno ruše Dubrovnik, »kako bi sagradili još lepši, stariji«, kao i pokušaj jedne delegacije da izvidi mogućnosti, nakon pada Vukovara, da od njega napravi »vizantijski grad«.

Za vrijeme rata istopilo se i ono malo naklonosti, ili barem razumijevanja što je u Hrvata i drugih hrvatskih građana ostalo za utjecaje i pojave koje su stizale s istoka, odnosno, uglavnom iz Srbije. Potom je hrvatsko-muslimanski rat u srednjoj Bosni srušio sve teze o »prirodnom savezništvu« dvaju naroda, a politički savez postao je teško ostvariv. Time je mogućnost da na hrvatski prostor utjecaji s istoka stižu preko Srbije ili bosanskih muslimana danas bitno smanjena. Stoga uspjeh pjesme »Čavoglave« početkom 1992. u kojoj epska raspjevanost i agresivni ritam jesu neosporan utjecaj jugoslovenskog (ili balkanskog) istoka, pokazuju da se ispod fasade priklanjanja zapadu bez ostatka, ipak iskazuju i povijesne konstante života na rubu zapadnog svijeta, u stalnom doticaju s istokom.

Citava ova analiza, kao i svi navedeni pojedinačni primjeri, od antike pa do današnjeg dana, o hrvatskom povezivanju sa Zapadom ili Istokom ili o zapadnim ili istočnim utjecajima koji se očituju na hrvatskom prostoru, nije imala za cilj iznošenje konačnih rezultata. Želio sam samo ukazati na moguće načine da se analiziraju ovi odnosi koji su u svim vremenima bili itekako raznovrsni, pa onda i zanimljivi.

Z u s a m m e n f a s s u n g DIE KROATISCHE GESCHICHTE ZWISCHEN OSTEN UND WESTEN

Seit in Kroatien Ende der 80-er Jahre der Prozess der Demokratisierung begonnen hat, und darauf auch die demokratische Gesellschaft hergestellt wurde, erlebte und erlebt auch die Deutung bestimmter geschichtlicher Geschehnisse und Prozesse, welche praktisch 45 Jahre geglitten hat, schnelle Änderungen. Themen, die sich heute als »modern« aufdrängen, sind die Staatsbildung, das Verhältnis zu den benachbarten Völkern, und im Rahmen dessen die Angehörigkeit Kroatiens dem Osten oder dem Westen, bzw. die Einflüsse, die sich auf dem kroatischen Raum sowohl vom Osten als auch vom Westen her offenbaren. In diesem Text befaßt sich der Autor mit diesem letzten Thema und weist darauf hin, daß die Beantwortung dieser Frage sehr komplex ist.

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

27

U SPOMEN
JOSIPU LUČIĆU

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

27

Z A G R E B

1994.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

PRIPREMA ZA TISAK:

Hrvoje STANČIĆ

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.